

Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2015. Вип. 19. С. 46–57.

Олександр КУЗЬМИЩЕВ

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ТА ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЕРНСТА РОМАНОВИЧА ФОН ШТЕРНА

Дослідження історії археології у цілому, а також створення ґрунтовних біографій визначних вчених-археологів минулого в останній час набуває в нашій науці все більшого значення. Створюються як фундаментальні аналітичні праці з історії археології взагалі [Лебедев, 1992; Платонова, 2010; Клейн, 2011], історії розвитку археології в конкретних наукових установах, музеях, університетах [Тихонов, 2003; Білас, 2004; Пивоваров, 2009; Охотников, 2010; Ситник, 2012; Булик, 2014], так і біографії визначних дослідників, зокрема, і антикознавців кінця ХІХ – початку ХХ ст. [Фармаковская, 1988; Скифский Роман, 1997; Клейн, 2014].

Саме цей період був часом становлення вітчизняної античної археології на принципово нових – тобто суто наукових засадах. Однією з яскравих особистостей, яка в ту пору стояла біля витоків, становлення і розвитку цієї наукової дисципліни був вчений-археолог, історик і філолог Ернст Романович фон Штерн (1859–1924).

Широкий науковій громадськості Е. фон Штерн найбільш відомий дотепер як археолог – ініціатор і автор перших планомірних розкопок давньогрецького поселення на о. Березань у 1904–1909 і 1913 рр. [Кузьмищев, 2012а, с. 434]. Е. фон Штерну також належить пріоритет початку археологічних досліджень Акерманської фортеці та її околиць (у 1900, 1903 і 1912 рр.), що призвело до створення науково обґрунтованої локалізації в цьому місці античної Тіри [Самойлова, 2008, с. 162–163; Кузьмищев, 2013б, с. 366]. Фахівці з енеоліту цінують Е. фон Штерна як одного з діяльних вчених, який стояв біля витоків дослідження трипільської культури, а саме, як першовідкривача відомого нині поселення Петрени в тодішній Бессарабії (розкопки 1902–1903 рр.) [Ляшко, 2004, с. 627; Поліщук, 2004, с. 407; Кузьмищев, 2012, с. 140].

Ми ж зупинимось на таких порівняно мало-вивчених аспектах наукової діяльності вченого, як його науково-педагогічний і організаційний.

Про особистість Е. фон Штерна було написано кілька узагальнюючих робіт, з яких найбільш істотними є публікації Д. Шестакова [Шестаков, 1925, с. 147–151; 1926, с. 22–43], В. Ванчугова [Ванчугу, 1989, с. 24–27; 2004, с. 7–13], Е. Фролова [Фролов, 2001, с. 29–58] і О. Хойслера [Häusler, 1984, s. 683–695; Хойслер, 1996, с. 54–56]. Серед окремих напрямків наукової роботи вченого, окрім здійснення археологічних розкопок, розглядалися такі грані його наукової діяльності як епіграфічні дослідження [Березин, 2003; Русяева, 2004; 2010, с. 6–7; Кузьмищев, 2013а, с. 217–224], дослідження Боспорського царства [Кузьмищев, 2014, с. 134–138], аспекти наукової діяльності Е. фон Штерна в одеський період його життя [Хойслер, 1996, с. 54–56; Кузьмищев, 2013, с. 356–362]. Про науково-педагогічну діяльність Е. фон Штерна, як

Рис. 1. Ернст фон Штерн (1859–1924) (полотно, олія). Художник Сюзанна фон Натусіус (1925)
Fig. 1. Ernst von Stern (1859–1924) (canvas, oil). Artist Susanna von Natusius (1925)

викладача Новоросійського університету в Одесі, є відомості у статтях С. Березіна [Березин, 2006, с. 16–18] Т. Избаш-Гоцкан і Л. Новікової [Избаш, Новікова, 2005, с. 442–445], О. Музичка [Музичко, 2012, с. 178] та монографії Е. Плесскої-Зебольд присвяченій одеським німцям [Плесская-Зебольд, 1999, с. 280–285].

Найважливішим джерелом для вивчення наукової біографії Е. фон Штерна, окрім публікацій про цього вченого, є також архівні матеріали. Найкраще вони представлені в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ф. 5 “Одеське товариство історії та старожитностей”), Державному архіві Одеської області (ф. 45 “Новоросійський університет”), Науковому архіві Одеського археологічного музею НАН України (інв. №№ 59308–59313). Також архівні матеріали представлені у Російському державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі (ф. 1073 “фонд Фармаковських”), рукописному фонді Російської Національної Бібліотеки (ф. 1035 “фонд Л.Р. Когана”) та Миколаївському краєзнавчому музеї (листи Б. Фармаковського до Е. фон Штерна).

Ернст-Валльфрід фон Штерн, або, як пізніше називали його в російському середовищі, Ернст Романович фон Штерн, народився 25 червня 1859 р. у м. Зейерсгоф (Руен) Вольмарського повіту Ліфляндської губернії [ДАОО, ф. 52, оп. 2, спр. 240, арк. 1зв., 2; Дложевский, 1925, с. 100] (рис. 1). Його батько – Роберт Микола Штерн (1811–1868) закінчив Дерптський університет, був орендарем кількох маєтків [Hausmann, 1998, s. 310]. У 1877 р. Е. фон Штерн закінчив із золотою медаллю Дерптську гімназію і з 1877 по 1880 рр., завдячуючи стипендії Міністерства народної освіти Російської Імперії, навчався на Російському філологічному семінарі з класичної філології при Лейпцігському університеті [Шестаков, 1925, с. 147; 1926, с. 22]. Пізніше, у 1880–1883 рр. Е. фон Штерн був відряджений до Дерптського університету для підготовки до магістерського звання [Избаш, Новікова, 2005, с. 442]. Там же він захистив дві дисертації на історичну тематику: магістерську (1883), присвячену змові Катіліни [Stern, 1883], і докторську (1884) про спарто-фіванське протистояння першої половини IV в. до н. е. [Stern, 1884].

Наприкінці 1884 р. Е. фон Штерн був запрошений до Одеси, у Новоросійський університет на місце приват-доцента кафедри класичної філології. Через два роки, у 1886 р., 27-річний вчений затверджується на посаді екстраординарного [ДАОО, ф. 45, оп. 7, спр. 18, арк. 52], а потім, у 1888 р. – ординарного професора цього університету [Плесская-Зебольд, 1999, с. 281; Ванчугов, 2004, с. 7]. За це призначення клопотали перед тодішнім ректором Новоросійського університету С. Ярошенком такі відомі вчені, як Л. Воеводській, Ф. Успенській, О. Кочубінській та О. Кіріпчніков [ДАОО, ф. 45, оп. 8, спр. 16, л. 180–181¹]:

*“Ваше Превосходительство
Семен Петрович!*

Позволяем себе обратить внимание Вашего Превосходительства на преподавательские и научные заслуги товарища нашего по Факультету Эрнста Романовича фон-Штерна. В 1884 году получил степень доктора классической филологии, г. Штерн состоял на службе в нашем Университете сначала в качестве приват-доцента, потом экстраординарного профессора, до настоящего времени. Во все это время он читал общие и специальные курсы по разным отделам классической филологии, вел практические занятия со студентами в таких-же размерах и с таким же успехом, что и ординарный профессор. Кроме того находим уместным приложить список его ученых трудов, появившихся в печати в указанный период, которые имеют серьезное научное значение и заслужили лестные отзывы в ученой критике.

На основании сего имеем честь просить Ваше Превосходительство ходатайствовать, если найдете это возможным, о возведении г. Штерна в ординарные профессора.

С совершенным к Вам почтением и преданностью

Честь имеем быть

Леопольд Воеводский

¹ Тут і далі документи подані мовою оригіналу.

Федор Успенский
Александр Кочубинский
Александр Кирпичников

Одесса, 30 мая 1888 года”.

Прохання професорів було задоволено ректором Новоросійського університету, і він надіслав на ім'я попечителя Одеського освітнього округу Хрисанфа Петровича Сольського відповідне клопотання [ДАОО, ф. 45, оп. 8, спр. 16, арк. 179]:

“№ 1354.

31 мая 1888 г.

Г. Попечителю Од.учебного округа

Ординарные профессора Воеводский, Успенский, Кочубинский и Кирпичников письмом от 30 мая просят меня содействовать о возведении экстраординарного проф. Фон-Штерна в ординарные по занимаемой им кафедре классической филологии.

Представляя Вашему прству копию письма и перечень ученых трудов г. Штерна, имею честь заявить, что я внял заверениям нашей профессуры, обратившимся ко мне с письмом, преподавательские и научные заслуги проф. Штерна и считаю его заявку заслуживающим подтверждения”.

3 січня 1893 р. Е. фон Штерн обіймав посаду секретаря історико-філологічного факультету Новоросійського університету, а з вересня 1905 р. став його деканом [ДАОО, ф. 42, оп. 35, спр. 417, арк. 22]:

“Во исполнение ВЫСОЧАЙШЕГО повеления от 27 минувшаго августа параграфа первого, изложеннаго в предложении Превосходительства от 29 августа за № 19330, факультетами ИМПЕРАТОРСКАГО Новороссийского университета в заседаниях, состоявшихся 12 и 13 сентября были произведены выборы деканов и секретарей – при чем на историко-филологическом факультете избран на должность декана ординарный профессор Э.Р. фон-Штерн, – получивший 10 избирательных и 4 неизбирательных голоса, а на должность секретаря того же факультета и. д. Экстраординарного профессора А.П. Добброклонский – получивший 1 избирательных и 2 неизбирательных голоса...”.

Також Е. фон Штерн був протягом 1908–1910 рр. ректором Вищих жіночих курсів при цьому ж університеті [Hausmann, 1998, s. 310; Ванчугов, 2004, с. 7].

Приступивши до роботи в Новоросійському університеті, вчений проявив неабиякий організаторський таланти. Як педагога Е. фон Штерна позитивно характеризують дві доповідні записки: про причини студентських заворушень та заходи щодо їх запобігання від травня 1899 р. [ДАОО, ф. 42, оп. 35, спр. 353, арк. 95–99] та про реформу середньої школи в Росії від 14 жовтня того ж року [ДАОО, ф. 42, оп. 35, спр. 1754, арк. 30–32, 64–65].

За спогадами студента Новоросійського університету, а в майбутньому видатного літературознавця, Л. Когана, хоча Е. фон Штерн погано володів російською мовою, він користувався великою повагою студентів. Педагогічною лабораторією Е. фон Штерна був музей Одеського товариства історії та старожитностей. Тут під його керівництвом студенти описували археологічні артефакти, вчилися аналізувати науковий матеріал, складали план досліджень, обговорювали свої наукові розвідки [Музичко, 2012, с. 178].

Як згадував Л. Коган у своїх мемуарах, Е. фон Штерн казав, що головне в університетській освіті – “самостійна робота студентів”, “акуратність – це повага до людей та праці”, “можна сперечатись проти думок, але не проти фактів” [Відділ рукописів РНБ, ф. 1035, оп. 1, спр. 39, арк. 3–8].

Також Ернст фон Штерн підтримував постійний зв'язок з німецькою громадою Одеси. Ще у 1885 р. він, одночасно з роботою в Університеті, влаштовується вчителем німецької мови в Реальне училище при євангелічній лютеранській церкві св. Павла. Цікавий факт, що саме в цьому році училище закінчив відомий українській і польській архітектор Лешек Дезидерій Владислав Городецький.

На жаль, одразу обійняти вищезначену посаду Е. фон Штерн не зміг через бюрократичну тяганину, а також, можливо, особисту неприязнь тодішнього попечителя Одеського освітнього округу – таємного радника Хрисанфа Петровича Сольського (1838 – після 1906). Х. Сольській як і Е. фон Штерн, був філологом-класиком і ревно ставився до колег по викладацькому цеху. Ось як про це красномовно свідчать документи [ДАОО, ф. 52, оп. 2, спр. 240, арк. 19–23]:

“№ 176.

26 июня 1885 г.

Его Превосходительству Господину попечителю одесского Учебного Округа

Прилагаю при сем прошение приват-доцента ИМПЕРАТОРСКОГО НОВОРОССИЙСКОГО Университета, доктора филологии ЭРНЕСТА ФОН ШТЕРНА, честь имею покорнейше просить разрешения ВАШЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВА на поручение приват-доценту ФОН-ШТЕРНУ, с будущего 188^{5/6} учебного года, уроков немецкого языка в общем отделении дополнительного класса вверенного мне реального училища Св. Павла.

Директор: Р.Ф. Цеддельман”.

“Министерство

Народного Просвещения

Попечителя

Одесского Учебного Округа

Канцелярия

Одесса

1 июня² 1885 г.

№ 4013

Г. Директору Одесского реального училища св. Павла.

При представлении от 26 сего июня за № 176, приложено прошение приват-доцента Новороссийского университета, доктора филологии Эрнеста фон Штерна, поданное на Ваше имя, но не оплаченное установленным гербовым сбором.

Вследствие сего, возвращая при сем означенное прошение г. Штерна, прошу Вас, Милостивый Государь, взыскать с него подлежащий гербовый сбор. Деньги эти отправить в местное казначейство для причисления к доходам казны.

Попечитель [подпись]”.

“№ 245.

Авг. 1885 г.

В Одесское Казначейство

Согласно предложению Его Превосходительства г. Попечителя Округа честь имею внести в Казначейство 60 коп. гербового сбора, взысканного с г. приват-доцента Императорского Новороссийского Университета доктора филологии фон Штерна.

Директор [подпись] Р.Ф. Цеддельман”.

“1885 г.

Его Превосходительству, Господину Попечителю Одесского Учебного Округа.

Прилагаю при сем квитанцию местного Казначейства, честь имею донести, что взысканный по предложению ВАШЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВА от 1 июля 1885 г за № 4013 с приват-доцента Новороссийского университета доктора филологии Эрнеста фон Штерна гербовый сбор внесен мною в казначейство.

Директор [подпись] Р.Ф. Цеддельман”.

“Министерство

Народного Просвещения

Попечителя

² Помилка у тексті документа, насправді “1 июля”.

Одесского Учебного Округа
Канцелярия
Одесса.
№ 412.

Г. Директору Одесского реального училища Св. Павла

Вследствие представления от 26 сего июня за № 176, я согласен на поручение приват-доценту Новороссийского университета, доктору филологии Эрнесту фон Штерну, с будущего 1885/6 учебного года, уроков немецкого языка в общем отделении дополнительного класса вверенного Вам училища – о чем и имею честь сообщить Вам, милостивый Государь, для надлежащего распоряжения.

Попечитель [подпись]”.

Згодом Е. фон Штерн обирається членом шкільної ради училища, а у 1908 р. був обраний і затверджений його почесним попечителем [ДАОО, ф. 52, оп. 2, спр. 240, арк. 16]:

“Министерство
Народного Просвещения
Попечителя
Одесского Учебного Округа
Канцелярия
Одесса
5 июня 1908 г.
№ 12212.

Г. Директору Одесского реального училища Св. Павла.

Канцелярия Попечителя Одесского учебного округа уведомляет Вас, Милостивый Государь, что ВЫСОЧАЙШИМ приказом по гражданскому ведомству от 3 Марта с. г. за № 14, (сп. Прав. Вестн. За 1908 г. № 54), ординарный профессор ИМПЕРАТОРСКОГО Новороссийского университета, доктор классической филологии Действительный Статский Советник фон-Штерн утверждён, согласно избранию, почетным попечителем вверенного Вам реального училища на три года, с 1 Января сего года, с оставлением его в занимаемой им должности.

Правитель канцелярии [подпись]

Столоначальник [подпись]”.

Збереглося запрошення Е. фон Штерна на учнівський гімназичний вечір, який проводився 19 квітня 1909 р. [ДАОО, ф. 52, оп. 2, спр. 240, арк. 17]:

“3/IV/1909 г.

Г. Почетному попечителю Одесского реального училища Св. Павла

Э.Р. Штерну.

Честь имею покорнейше просить В.П. почтить своим присутствием ученический гимназический вечер, имеющий быть во вверенном мне реальном училище 19 сего апреля в 4 часа пополудни в присутствии родителей учащихся и учебного персонала

Директор”.

Також Е. фон Штерн був членом Південноросійського німецького товариства. Своїми науково-популярними лекціями він сприяв піднесенню просвітницької роботи, обирався членом ревізійної комісії товариства [Плесская-Зебольд, 1999, с. 284].

У 1896 р., продовжуючи викладацьку діяльність у Новоросійському університеті, вчений одночасно очолив музей Одеського Товариства історії та старожитностей і став його головним зберігачем [Ванчугов, 2004, с. 8]. Обіймаючи протягом 15 років посаду директора музею, Е. фон Штерну вдалося піднести його роботу на якісно новий рівень [Ванчугов, 1989, с. 24; Хойслер, 1996, с. 55]. Це було досягнуто, по-перше, завдяки одержанню всієї площі будівлі для потреб музею (до цього у приміщенні, разом з музеєм, розташовувалася міська публічна бібліотека), комплексному ремонту та облаштуванню будівлі спеціальними музейними меблями. Крім того, всі музейні колекції були розміщені відповідно до наукової системи,

оскільки до Е. фон Штерна археологічні матеріали експонувалися без врахування хронології [Ванчугов, 2004, с. 8]. Тоді ж Е. фон Штерном були створені ґрунтовні музейні каталоги, які не втратили своєї наукової цінності й зараз [Ванчугов, 1989, с. 24–25; 2004, с. 8].

Дослідник домігся видання загального путівника по музею, написавши до нього передмову [Штерн, 1908, с. 3–15]. Нерідко Е. фон Штерн сам правив за екскурсовода по виставковим залам, що, звичайно, сприяло неабиякій популяризації історії та археології Північного Причорномор'я. Але вінцем його музейної діяльності були зведені публікації античних колекцій, цінність яких він добре розумів. Разом зі своїми колегами А. Деревицьким і А. Павловським він здійснив двотомну публікацію музейного зібрання античних теракот [Деревицкий, Павловский, Штерн, 1897; 1898], пізніше – кераміки з Феодосії [Штерн, 1906].

Неоціненний внесок вченого у справу розвитку Одеського археологічного музею зазначив історик і археолог Петро Курінний: *“Е.Р. Штерн проводить грандіозну, непомітну для громадськості, але важливу роботу – роботу з інвентаризації, розбирання, впорядкування та систематизації одеського музею Товариства історії та старожитностей... Робота Е.Р. Штерна ставить одеський музей в число найбільших музеїв України, Росії і дає йому почесне місце серед музеїв Європи”* [Курінний, 1927, с. 222]. Завдяки тому, що Е. фон Штерн *“був справжнім рушієм розширення та перебудови музею”* [Хойслер, 1996, с. 55], установа до початку ХХ ст. повністю змінилася. Десять експозиційних вітрин, створених за проектом і за участі Е. фон Штерна в 1909 р., до цього часу, навіть після ремонту, прикрашають зали колишнього музею Товариства, а нині – Одеського археологічного музею НАН України [Ванчугов, 2004, с. 8].

З 1896 р. професор Е. фон Штерн був обраний дійсним членом Московського археологічного товариства. Він брав участь у роботі археологічних з'їздів в Чернігові, Катеринославі, Москві, Берліні, Афінах [Плесская-Зебольд, 1999, с. 283].

Згідно формулярного списку про службу ординарного професора Імператорського Новоросійського університету Ернеста Романовича фон Штерна від 25 вересня 1908 р. [ДАОО, ф. 52, оп. 2, спр. 240, арк. 1–14] він був одружений першим браком на Алізе Григорівні Фон-Лілієнфельд. Мав трьох дітей – дочку Беніту (народилася 11 листопада 1886 р.) та двох синів: Віктора-Акселя (22 жовтня 1889 р.) і Аріста-Рудольфа (23 листопада 1894 р.). Дружина і діти, як і Е. фон Штерн були Євангелічно-лютеранського віросповідання і, станом на 1908 р., знаходились при ньому. Ернст фон Штерн перебував в чині дійсного статського радника і за свої наукові заслуги був нагороджений орденами Св. Станіслава 2-го ступеня і Св. Анни 2-го ступеня, медаллю в пам'ять царювання Олександра III. Мав він і іноземну нагороду – кавалерійський хрест австрійського ордена Франца-Йосифа [ДАОО, ф. 52, оп. 2, спр. 240, арк. 2, 3; Ванчугов, 2004, с. 11; Плесская-Зебольд, 1999, с. 284]. Заробітна плата Е. фон Штерна за рік (станом на 1908 р.) становила: *“Жалування 2.400 р., столові 300 р, квартирні 300 р., за посадою декана – 600. Всього 3600 р.”* [ДАОО, ф. 52, оп. 2, спр. 240, арк. 1].

Завдяки наполегливій праці Е. фон Штерна у освітньо-науковій сфері йому вдалося сформувати окрему школу антикознавства, яка будувала свою роботу на ґрунтовній, дійсно науковій основі [Ванчугов, 2004, с. 7]. З неї вийшли такі видатні вчені як М. Мандес, Е. Кагаров, Б. Фармаковський, М. Болтенко, П. Нікореску та ін. [Шестаков, 1925, с. 150; Ванчугов, 1989, с. 26; Бузескул, 2004, с. 177, 186].

На жаль, активний і вкрай плідний одеський період життя і наукової діяльності Е. фон Штерна був трагічно перерваний. У 1910 р. помер від хвороби його молодший син – 16-ти річний Аріст. Ця подія порушила весь уклад життя вченого [Дложевський, 1925, с. 101]. Також, певно, зіграли свою роль конфлікти з Новоросійським Університетом і Міністерством народної освіти, про що, зокрема, красномовно свідчить історія пов'язана з Олександром Грушевським.

Навесні 1907 р. молодший брат Михайла Грушевського – Олександр Сергійович Грушевський вперше в історії Наддніпрянщини в одеському Новоросійському університеті розпочав читати історичний спецкурс українською мовою. Пізніше О. Грушевський згадував:

“Студентство зустріло виклади на українській мові з великим задоволенням. Нема де поставити додаткових стільців, казав смотритель університетського будинку (на Преображенській вулиці), а декан фон Штерн висловлював поки що задоволення, що студенти так зацікавилися історією (він ще не передчував, що йому, як деканові, через рік буде висловлено за сю справу з українськими викладами догану від міністерства)” [Грушевський, 1917, с. 321–322; Музичко, 2013, с. 11].

Вочевидь, у зв'язку з наростанням шовінізму у внутрішній політиці Російської імперії, україномовний лектор мав відчутти відповідні наслідки. 20 лютого 1908 р. попечитель одеського навчального округу зажадав у ректора пояснень щодо україномовності лекцій О. Грушевського. Ректор звернувся за поясненням до декана – Ернста фон Штерна. У листі до брата О. Грушевський повідомляв: “Тут починається похід против української мови, цікаво, що вийде з того”. Саму сутність справи О. Грушевський пояснював так: “1906 року була розмова в Совіті про українську мову і була зроблена певна резолюція, про се сказали мені 1906 р. всі по свіжій пам'яті. Я і сподівався, що питання стане таким чином на ґрунт принципіальний. Але в журналі резолюції нема, й мій виступ – немов власна ініціатива і тільки всього. Сумно і гидко! На російську мову переходити я, розуміється, не буду: закінчу по-українськи до кінця окремого відділа і буду далі замість курсу вести читання джерел. А в осені – addio!” [Музичко, 2012а].

Справа О. Грушевського поглибила розкол серед одеських професорів, які й до того поділялися на дві групи: консервативну і ліберальну. 4 квітня 1908 р., голосуючи щодо питання, чи має О. Грушевський отримати винагороду за всі прочитані ним лекції, чи лише за російськомовні, 14 професорів, серед них і декан Е. фон Штерн, проголосували за повне винагородження українського історика. Однак перемогла протилежна позиція – 19 професорів. М'яка реакція значної частини професури на чолі з Е. фон Штерном амортизувала становище О. Грушевського. У травні 1908 р. міністерство народної освіти обмежилося лише доганою та попередженням, що в разі повторного випадку читання лекцій українською мовою О. Грушевського буде звільнено. Після догани історик ще певний час викладав, але 23 вересня 1908 р. подав заяву Е. фон Штерну, в якій відмовився від читання курсів у зв'язку з хворобою. Фінальною крапкою в одеському періоді життя О. Грушевського слід вважати рішення історико-філологічного факультету від 3 жовтня 1908 р., відповідно до якого педагогічна діяльність науковця мала продовжитися у Московському університеті [Музичко, 2012а].

Коли наприкінці 1910 р. Е. фон Штерну прийшло запрошення від університету в Галле з пропозицією зайняти професорську посаду керівника кафедри давньої історії, він прийняв рішення залишити Одесу [ДАОО, ф. 45, оп. 9, спр. 16, арк. 9]:

“Копия предложения г. Попечителя Одесского Учебного Округа от 28 декабря 1910 года за № 44266, на имя г. Ректора ИМПЕРАТОРСКОГО Новороссийского Университета.

ГОСУДАРЬ ИМПЕРАТОР, по всеподданнейшему докладу Г. Управляющего Министерством Народного Просвещения, в 9 день текущего декабря, ВСЕМИЛОСТИВЕЙШЕ соизволил на разрешение заслуженному ординарному профессору ИМПЕРАТОРСКОГО Новороссийского университета, Действительному Статскому Советнику Эрнесту Фон-Штерну поступить на иностранную службу, с правом получать выслуженную им пенсию.

О таком ВЫСОЧАЙШЕМ повелении, сообщенном в предложении Министерства Народного Просвещения от 18 текущего декабря, за № 16856, уведомляю Ваше Превосходительство для сведения, присовокупляя, что об изложенном будет объявлено профессору Фон-Штерну в разрешение поступившего от него в Министерство Народного Просвещения ходатайства по настоящему предмету.

Подлинное подписали: Управляющий Округом, Окружной Инспектор Н. Каминский. Правитель Канцелярии А. Стуков.

С подлинным верно:

За Секретаря Совета [подпись]”.

З першого березня 1911 р. Е. фон Штерн був офіційно звільнений з посади професора Новоросійського університету [ДАОО, ф. 45, оп. 9, спр. 16, арк. 113]:

*“Протокол
Заседания Правления Императорского Новороссийского Университета
5 августа 1911 года*

Слушали: Предложение г. Попечителя Одесского Учебного округа от 13 декабря п. г. за № 28044 об увольнении Высочайшим приказом от 26 декабря п. г. за № 45 Заслуженного ординарного профессора Э.Р. фон-Штерна от управления [...] с 1-го марта сего года.

Определили: к сведению”.

Перед від'їздом з Росії його колеги з Одеського товариства історії та старожитностей подарили Е. фон Штерну почесну адресу з кольоровими ілюстраціями знахідок, які свого часу були знайдені ним при розкопках. В архіві Одеського археологічного музею зберігається фотокопія цього документу [НА ОАМ, № 54944/г]. У 1984 р. ця адреса була опублікована німецьким дослідником А. Хойслером [Häusler, 1984, s. 687–692]. Також текст почесної адреси був надрукований у збірнику статей, присвяченому Е. фон Штерну, який був виданий під промовистою назвою *“Пропеμπτηρια”* (від проπεμπτικόν – так називався в античності спеціальний вірш з добрими напуттями перед дорогою) [Пропеμπτηρια, 1912, с. 5–8].

Відгукнувся на його від'їзд і Новоросійській університет. Історико-філологічний факультет підніс вченому почесну адресу, в якій відзначалися його заслуги перед історичною наукою [ДАОО, ф. 156, оп. 1, спр. 44, арк. 1–7]. Наскільки відомо автору, досі вона опублікована не була, тому наводимо її повністю:

*“Глубокоуважаемый
Эрнест Романович!*

Предстоящая разлука с Вами заставила Историко-Филологический Факультет ИМПЕРАТОРСКОГО Новороссийского Университета, к составу которого Вы принадлежали с 1-го декабря 1884 года, остановить свое внимание на вопросе о том, что сделано Вами для науки за этот срок. Вы начали свою ученую деятельность специальными работами по древней истории, и, несмотря на то, что пытливость Ваша уже тогда приводила Вас к разрешению труднейших задач, Вам удалось даже в первых своих трудах дать много и нового, и прочно установленного, почему они сохранили свое значение и до сих пор, составляя непреложное достояние науки.

Продолжая непрерывно работать в этой области, в Одессе Вы обратились к собиранию и изучению остатков классической древности юга России и издали длинный ряд трудов по эпиграфике, археологии, истории искусства, при чем Ваша обширная начитанность и редкий дар анализа дали Вам возможность впервые правильно объяснить и установить научное значение многочисленных памятников древности. Если бы Ваши работы исчерпывались только этими трудами по толкованию отдельных памятников, то и тогда история русской науки должна была бы отвести Вам почетное место в ряду своих избранных специалистов в этой области знания. Но Вы не ограничились этим и, систематизируя единичные факты, установили значение, которое имеют находки этих отдельных памятников для выяснения культурной истории черноморской колонизации. Здесь Вам первому удалось по разрозненным находкам подчас ничтожных по объему глиняных черепков построить убедительную и прочную историю нашего юга в период культурного влияния на него народов классической древности. Вся важность этого громадного по своему значению труда была достойно оценена авторитетом Берлинского исторического конгресса.

Затем, все расширяя свой научный кругозор и вступая полноправным хозяином все в новые области научного знания, Вы на основании лично Вами открытой и изученной Петренской культуры произносите свое строго обоснованное слово по вопросу, который всегда будет представлять для всех исключительный интерес: о месте первого появления и первых путях расселения арийцев.

Такая разнообразная, полная всеобъемлющего синтеза ученая деятельность представляет собой в наши дни вынужденной, крайней специализации ученой работы картину, редкую по своему величю и поучительности не для одной России.

За время своей более чем двадцатипятилетней научно-педагогической деятельности в стенах ИМПЕРАТОРСКОГО Новороссийского Университета Вы постоянно держались строго-научного метода в своих лекциях, умело руководили практическими работами Ваших слушателей и оставляете после себя живой след в лице своих учеников.

Вот почему Историко-Филологический Факультет ИМПЕРАТОРСКОГО Новороссийского Университета, обозревая Вашу научную деятельность, с сердечным сожалением расстается с Вами и считает своим нравственным долгом выразить Вам всю глубину своей благодарности за то, что Вы своими трудами вписали славную страницу в ученую летопись Факультета, и от всей души желает, чтобы и на новом месте Вашего академического служения Вас встретила и неизменно окружала та-же полнота уважения, с которой о Вас всегда будет хранить благодарную память наш Факультет”.

Таким чином, після 25-річної професорської діяльності в Новоросійському університеті Е. фон Штерн переїхав до Німеччини і став деканом історико-філологічного факультету Галле-Віттенбергського університету, а також двічі обирався його ректором – у 1921/1922 і 1923/1924 рр. [Фролов, 2001, с. 43; Ванчугов, 2004, с. 12]. Незважаючи на труднощі, Е. фон Штерн зміг провести розкопки в Тірі в 1912 р. [Штерн, 1913, с. 92–101] і на о. Березань у 1913 р. [Штерн, 1914, с. 78–108]. Продовженню його подальших польових досліджень в Північно-Західному Причорномор’ї завадила спочатку Перша світова війна, потім – революція 1917 р. і громадянська війна.

Е. фон Штерна спіткали грікчі втрати – і родового маєтку в Ліфляндії, і членів родини. Влітку 1914 р. відправилася погостювати в Ліфляндію до родичів його дружина Аліса, але вона не змогла повернутися до Німеччини через початок Першої світової війни і, вже важко хвора, насилу добралася до Швеції, де і померла. Старший син Віктор-Аксель з початком війни був мобілізований до Російської армії і, після Жовтневого перевороту, був розстріляний більшовиками [Фролов, 2001, с. 48]. У листопаді 1918 р. через довірену особу Е. фон Штерн продав ділянку землі, яка належала йому в Одесі, що можна розцінювати, як остаточне рішення не повертатися з Німеччини [ДАОО, ф. 35, спр. 14, спр. 132].

Незважаючи на такі трагічні обставини, до самої смерті Е. фон Штерн не залишав наукову та педагогічну діяльність, а також роботу над новими публікаціями [Дложевський, 1925, с. 99; Козловська, 1926, с. 9]. У 1919 р. він вдруге одружився на Сімонетті Керстен, на руках якої і помер 27 квітня 1924 р. [Фролов, 2001, с. 48].

Підводячи підсумки, відзначимо, що Ернст фон Штерн був не тільки видатним археологом та істориком-класиком свого часу, але й талановитим викладачем та чудовим організатором, фактичним засновником археологічної педагогіки в Одесі [Музичко, 2012, с. 178]. Завдячуючи його наполегливій праці була створена окрема школа антикознавства. Як ліберально налаштований професор він виступав на захист викладання в Університеті українською мовою. Про організаційну діяльність Е. фон Штерна яскраво свідчить той факт, що будучи протягом 15 років директором музею Одеського товариства вченому вдалося підняти його роботу на якісно новий, науковий рівень. Як відзначали сучасники, Е. фон Штерну вдалося поставити музей “в число перших провінційних в Росії, якщо не першим” [Курінний, 1927, с. 222; Ванчугов, 1989, с. 25; 2004, с. 9].

Розглянуті у статті данні свідчать про те, що напружену суто наукову діяльність (і кабінетну, і польову) Е. фон Штерн вдало поєднував з науково-педагогічною, організаційною та музейною, що загалом сприяло активному становленню та розвитку антикознавства на теренах України на рубежі XIX–XX ст.

ЛІТЕРАТУРА

Березин С.Е.

- 2003 Греческая эпитафия в Императорском Новороссийском университете: исследование и преподавание // Древнее Причерноморье. V-е чтения памяти профессора Петра Осиповича Карышковского. – Одесса. – С. 15–19.
- 2006 Древнегреческая история в Новороссийском университете: кафедра классической филологии // Древнее Причерноморье. Сб. статей к 85-летию П.О. Карышковского. – Одесса. – С. 14–20.

Білас Н.М.

- 2004 Археологічна наука у Львівському університеті (друга половина XIX – 30-ті роки XX ст.). – Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.04. – К. – 16 с.

Бузескул В.

- 2004 Всеобщая история и её представители в России в XIX и начале XX века. – К. – 318 с.

Булук Н.

- 2014 Львівська археологія XIX – початку XX століття: дослідники, наукові установи, музеї. – Львів. – 304 с.

Ванчугов В.П.

- 1989 Одесское общество истории и древностей на рубеже XIX–XX вв. и Э.Р. Штерн // 150 лет Одесскому обществу истории и древностей. 1839–1989. Тез. докл. юбил. конф. – Одесса. – С. 24–27.
- 2004 Э.Р. фон Штерн и археология Северного Причерноморья на рубеже XIX и XX веков // *Bygghstenika*. – Николаев. – С. 7–13.

Грушевський О.С.

- 1917 Український народний університет // Літературно-науковий вістник. – Т. 68. – С. 321–322.

Деревицкий А.Н., Павловский А.А., Штерн Э.Р.

- 1897 Музей Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса. – Вып. 1: Терракоты. – 46 с.
- 1898 Музей Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса. – Вып. 2: Терракоты. – 46 с.

Дложевський С.С.

- 1925 Эрнст Романович Штерн (некролог) // ВОКК при ВУАН. – Одеса. – Ч. 2/3. – С. 99–101.

Избаш Т.А., Новікова Л.В.

- 2005 Эрнст Романович фон Штерн // Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник. – Одесса. – Т. 4. – С. 442–445.

Клейн Л.С.

- 2011 История археологической мысли. – Т. I–II. – СПб. – 688 с. (т. 1), 626 с. (т. 2).

Клейн Л.С.

- 2014 История российской археологии: учения, школы и личности. – Т. 1: Общий обзор и дореволюционное время. – СПб. – 704 с.

Козловська В.

- 1926 Пам'яті Е.Р. Штерна // Трипільська культура на Україні. – Т. I. – К. – С. 9–10.

Кузьмищев А.Г.

- 2012 Археологические исследования Э.Р. фон Штерна: Березань, Тира, Петрены // Археологія і давня історія України. – К. – Вип. 9. – С. 139–147.
- 2012а Березань в археологических исследованиях Э.Р. фон Штерна // БИ. – Т. XXVI. – С. 433–461.
- 2013 Одесский период в научной биографии Э.Р.Штерна // Древнее Причерноморье. – Одесса. – Вып. X. – С. 356–362.
- 2013а Эпитафия в трудах Э.Р. фон Штерна // *Stratum plus* – № 6. – С. 217–224.
- 2013б Э.Р. Штерн – первый исследователь античной Тире // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя. – Вип. XXXV. – С. 359–369.

Кузьміщев О.Г.

2014 Боспорські дослідження Е.Р. фон Штерна // Археологія. – № 4. – С. 134–138.

Лебедев Г.С.

1992 История отечественной археологии. 1700–1917 гг. – СПб. – 464 с.

Ляико С.М.

2004 Штерн Эрнст Романович // ЕТЦ. – К. – Т. II. – С. 627–628.

Музычко О.Є.

2012 Одеський осередок археологічної педагогіки наприкінці XIX – 20 роках XX ст. // Археологія і давня історія України. – К. – Вип. 9. – С. 177–180.

2012а “Перша ластівка” Новоросійського університету // День. – № 140.

Музычко О.С.

2013 Петиції українців Полтави, Чернігова та Одеси про відкриття кафедр українознавства в Одеському (Новоросійському) університеті (1905–1906 рр.) // Пам’ятки: археографічний щорічник. – К. – Т. 14. – С. 3–18.

Охотников С.Б.

2010 Археология в Одессе. 185 лет Одесскому археологическому музею. – Одесса. – 160 с.

Пивоваров С.В.

2009 Розвиток археологічної науки в Чернівецькому університеті (друга половина XIX ст. – 2004 р.) // Vita Antiqua. – № 7–8. – С. 34–37.

Платонова Н.И.

2010 История археологической мысли в России: вторая половина XIX – первая треть XX века. – СПб. – 316 с.

Плесская-Зебольд Э.Г.

1999 Одесские немцы. – Одесса. – 520 с.

Поліщук Л.Ю.

2004 Петрени // ЕТЦ. – К. – Т. II. – С. 407–408.

Русяева А.С.

2004 Научная судьба эпиграфических исследований Э.Р. фон Штерна // Borysthenika – 2004. – Николаев. – С. 14–22.

2010 Граффити Ольвии Понтийской // МАИЭТ. – Suppl. № 8. – Симферополь. – 288 с.

Самойлова Т.Л.

2008 Исследования последних лет античной Тире и проблемы ее изучения // PONTIKA–2006. – Kraków. – С. 161–174.

Ситник О.

2012 Археологічна наука у Львові: перша половина XX століття. – Львів–Жешів. – 365 с.

Скифский...

1997 Скифский роман /общ. ред. Г. М. Бонгард-Левин. – М. – 624 с.

Тихонов И.Л.

2003 Археология в Санкт-Петербургском университете. Историографические очерки. – СПб. – 332 с.

Фармаковская Т.И.

1988 Борис Владимирович Фармаковский. – К. – 216 с.

Фролов Э.Д.

2001 Немецкий профессор в русском университете: Эрнест Романович фон-Штерн (1859–1924 гг.) // Сб. статей в честь 70-летия Г.Л. Курбатова. – СПб. – С. 29–53.

Хойслер А.

1996 Эрнст фон Штерн, археолог в Одессе и Галле // Традиции российской археологии. – СПб. – С. 54–56.

Шестаков Д.П.

1925 Научная деятельность Э.Р. Штерна // Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском государственном университете. – Т. 33. – Вып. 1. – С. 147–151.

- 1926 Исследователь памятников классической древности на юге России // Д.П. Шестаков. Два момента из истории нашей археологической науки. – Владивосток. – С. 22–42.
- Штерн Э.Р.*
- 1906 Феодосия и ее керамика // Музей имп. Одесского общества истории и древностей. – Одесса. – Вып. 3. – 91 с.
- 1908 Введение // Краткий указатель Музея имп. Одесского общества истории и древностей. – Одесса. – С. 3–15.
- 1913 Раскопки в Аккермане летом 1912 г. // ЗООИД. – Т. 31. –Додаток. – С. 92–101.
- 1914 Отчет о раскопках на острове Березани летом 1913 года. – Одесса. – С. 78–108.
- Häusler A.*
- 1984 Ernst von Stern, Archäologe in Odessa und Halle. Zum 125. Geburtstag // EAZ. – 25. – S. 683–695.
- Hausmann G.*
- 1998 Universität und städtische Gesellschaft in Odessa, 1865–1917: soziale und nationale Selbstorganisation an der Peripherie des Zarenreiches. – Stuttgart. – 699 s.
- Stern E.R.*
- 1883 Catilina und die Parteikämpfe in Rom der Jahre 66–63. – Dorpat. – 178 s.
- Stern E.R.*
- 1884 Geschichte der Spartanischen und Thebanischen Hegemonie vom Königsfrieden bis zur Schlacht bei Mantinea. – Dorpat. – 248 s.

Oleksandr KUZMISCHEV

ERNST ROMANOVICH VON STERN'S SCIENTIFIC PEDAGOGICAL AND
MANAGERIAL ACTIVITY

In the article a prominent historian of antiquity of the end of XIX th – the beginning of XX th century – Ernst Romanovich von Stern and his scientific and pedagogical work are discussed. He was a professor of Novorossiysk University in Odessa, a teacher in the school patronage by the Church of St. Paul, a director of the Museum of Odessa Historical and Antiquities Society. Ernst von Stern was brilliant in scientific, pedagogical, and museum work as well as one of those, whose contribution in renaissance of Antiquity studies of our country is huge.